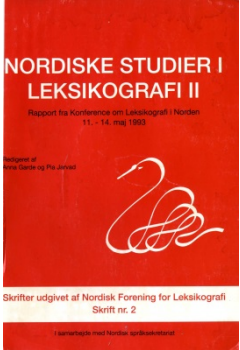

NORDISKE STUDIER I LEKSIKOGRAFI

Titel:	Idiom och variation	
Forfatter:	Ulla Clausén	
Kilde:	Nordiske Studier i Leksikografi 2, 1993, s. 47-52 Rapport fra Konference om leksikografi i Norden, 11.-14. maj 1993	
URL:	http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/nsil/issue/archive	

© Nordisk forening for leksikografi

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre Nordiske studier i leksikografi (1-5) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Idiom och variation

Ulla Clausén

Idiom så som de normalt registreras i gängse ordböcker är visserligen ganska sällsynta i löpande text, men de används, och då ofta i en varierad form.

De klassiska idiomerna ingår tillsammans med talesätt och jämförelser i ett s.k. idiomblock. Fraserna i detta block har en dynamik, som bl.a. yttrar sig så att de rör sig mellan kategorierna: idiomerna varierar som talesätt och jämförelser, talesätten och jämförelserna som idiom. De idiomatiska uttrycken finns inom en glidande skala från det konventionella mönsteruttrycket, som ibland kan uppfattas som banalt, till det tillfälliga och individuella uttrycket.

Gängse ordböcker har i regel förbisetat att det är viktigt att exemplifiera de idiomatiska uttrycken, dvs. visa hur de kan användas. En konstruktionsordbok som ska kunna vara till verklig hjälp i skrivandet bör dels ange den variation som finns på frasnivå, dels antyda de möjligheter som finns på nivån under frasnivån, på exempelnivå.

Vid Svenska språknämndens sekretariat i Stockholm är sedan en tid tillbaka en konstruktionsordbok under arbete; det är den gamla och beprövade Svensk handordbok från 1966 som genomgår en omfattande bearbetning. Den nya ordboken, Svensk konstruktionsordbok (SKO), kommer att bli mer specialiserad än sin föregångare: en renodlad konstruktionsordbok. Materialet innefattar dels produktiva konstruktioner, dels halvfasta och fasta fraser. Bland de fasta fraserna finns idiomerna (se figur nedan).

Figur 1

I vår kategorisering av de fasta fraserna finns tre grupper: 1) lexfraser 2) jämförelse-idiom – talesätt 3) klichéer– sociala fraser. Bland dessa utgör idiom en relativt liten grupp bestående av s.k. klassiska eller egentliga idiom av typen *kasta pärlor för svin* ('ödsla ngt värdefullt på ngn som ej kan värdesätta det'). Det är fråga om metaforiska uttryck som är mer eller mindre fasta till sin form. Utmärkande för idiomerna är också en dynamik och en modalitet, som lexikografen bör ta hänsyn till vid presentationen av idiomerna i en ordbok.

Det har framhållits att idiom är relativt sällsynta i löpande text (Moon 1992 s. 493). Ändå ger gängse ordböcker relativt stort utrymme åt dem. Frågan är om detta kan vara befogat? I den form idiomerna registreras är de visserligen inte så vanliga, men de finns i andra former. Idiomerna behöver upptäckas på nytt.

Vissa delar av ett idiom kan ibland varieras, andra delar aldrig. Hur lexikografen ska ställa sig till variation och praktiskt lösa frågan i ordboksarbetet kan vara värt att diskutera. Variation av idiom tas visserligen upp i några handböcker, men huvudsakligen från textlingvistisk synpunkt (jfr Burger 1982).

Gängse ordböcker är ofta sparsamma med uppgifter om när variation av idiom är möjlig och vad som i så fall kan varieras. Om en ordbok ska ha med sådana uppgifter måste det emellertid framgå vad som är ett uttrycks normalform och vad som är variation. I den nya ordboken kommer mönsterfraser att få en formaliserad form som lyfts fram i typografin genom en särskild stil (fet kursiv); de variationer som tillhör normalformen får samma stil, med varianten placerad efter ett alternativtecken eller inom klammer. Språkexempel ges i brödstil. Med hjälp av typografin ska olika nivåer i ordboken klart framgå: frasnivå, exempelnivå och kommentarnivå. I artikeln "skinn" finns exempel på dessa nivåer: frasen "vara [bara] skinn och ben" i fet kursiv, exemplet "hon var bara skinn och ben de sista åren" i brödstil och kommentaren "som karakteristik av mycket mager person" i rak petit (se figur nedan).

skinn subst., oftabildl. *ömsa skinn* det fina varuhuset har ömsat ~ och satsar på enklare varor; bildl. *rädda/klara sitt [eget] skinn* (för egen del undgå förlust el. obehag) han dolde sanningen för att rädda sitt eget politiska ~; bildl. *vara rädd om sitt eget skinn/det egna skinet* (vara feg) jfr *rädda, rädd*; bildl. *med skinet i behåll* (utan förlust) han kom ifrån den trassliga affären med ~et i behåll; *in på bara skinet* (in på barakroppen) han kom hem efter äskskuren vänt in på bara ~et (genoblöt); turisterna blev plundrade in på bara ~et

I jämförelse, vard., ngt nedlåtande om stressad person [*fara/flänga/rusa omkring*] som *ett torrt skinn* (rusa runt för att hinna med mycket) hon far omkring som ett torrt ~ för att hinna med alla extrajobb, äv.

Figur 2

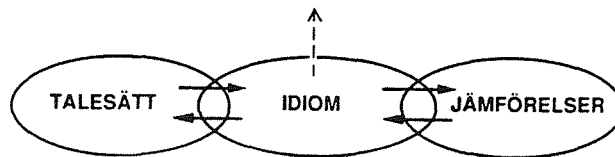
fara omkring som en skällad rätta se rätta; som karakteristik av mycket mager person *vara [bara] skinn och ben* hon var bara ~ och ben de sista åren; vard., vanl. positivt omdöme om viljestark person *ha skinn på näsan* måste ha rejält med ~ på näsan för att våga gå emot ledningen; vard., om uppträdande *hålla sig i skinet* (hålla sig istyr), *krypa ur skinet* (bli utom sig) hon var färdig att krypa ur ~et av ilska (hon var mycket orolig); talesätt: [*man ska inte*] *sälja skinet innan björnen är skjuten* (man bör inte räkna med ngt som man ännu inte har); *arga katter får rivet skinn se katt*

I opersonliga verbuttryck, för att uttrycka smärta *det svider i skinet* det sved ännu i ~et efter örfilen; bildl., vid ekonomisk förlust det sved ordentligt i ~et när jag skulle betala räkningen; *det kryper i skinet* (det känns olustigt) det kröp i ~et på henne när hon hörde hans namn nämnas

Typiskt för idiom är att i dem ofta ingår attityder eller konnotationer som är svåra att få fram i en enkel definition. Vi vill i kommentarer göra användaren uppmärksam på dessa. I artikeln "skinn" finns t.ex. idiomet *ha skinn på näsan* som inleds med kommentaren "vanl. positivt omdöme om viljestark person". Att ge en heltäckande definition av ett idiom är ofta mycket svårt. Först när de tre nivåerna, frasnivå, exempelnivå och kommentarnivå har utnyttjats för att ge all tänkbar information kan idiomets sägas vara uttömmande behandlat.

Variation inom idiomblocket

Bland de fasta fraserna finns den grupp om tre kategorier, som förutom idiom innefattar talesätt och jämförelser. Talesätten är hela satser av typen *man ska ta seden dit man kommer*, som ofta har innebörden av en allmän levnadsregel. Jämförelserna är uttryck av typen *fara / flänga omkring som ett torrt skinn*. Dessa tre kategorier ingår i ett block, jag vill kalla det "idiomblock", där idiomerna utgör centrum, och där talesätt och jämförelser finns i ytterkanterna. Många talesätt är på väg att närma sig ett idiom, men ändå kvarstår innebörden av ett moraliskt påpekande eller levnadsvisdom. Idiomerna kan i sin tur närma sig de jämförande uttrycken, genom att ett "liksom" e.d. tillfogas. Här finns länken från jämförelserna. En jämförelse kan också närma sig ett idiom genom att det jämförande *som* stryks. Slutligen kan ett idiom varieras som ett talesätt (se figur nedan).

Figur 3

Talesätt eller idiom

Gängse ordböcker i fraseologi har olika åsikter om ordspråken ska räknas in bland de fasta fraserna eller inte (Carter 1987, s. 60 o. Gläser 1986 s. 105). Vi tar med dem, men i första hand sådana ordspråk som är möjliga att variera.

I åtskilliga talesätt ligger ofta något modalt: 'man bör, får, måste, kan' etc. Sådana uttryck förkortas ofta och uppfattas då som idiom. En formalisering som [*man ska/måste/får*] *ta seden dit man kommer* anger alltså att ett ursprungligt talesätt kan varieras något i början eller avkortas och övergå till idiom. I det avkortade uttrycket finns emellertid fortfarande den pekpinne som talesättet explicit uttrycker.

Talesätt av samma typ är:

[*man ska inte*] *döma / skåda hunden efter håren* '[man ska inte] bedöma ngn/ngt enbart på grundval av yttre egenskaper',

[*man ska inte*] *skåda given häst i munnen* '[man ska inte] kritiskt granska en gåva',

[*bli tvungen att*] *ta skeden i vacker hand* '[bli tvungen att] anpassa sig',

[tvingas] bita i det sura äpplet '[tvingas] acceptera något obehagligt'.

Det kan också hända att ett idiom byggs ut till talesätt. Ett idiom som ligger nära talesättet är t.ex. *strö salt i såret / såren [på ngn]* som naturligt kan förlängas: *[man ska inte] strö salt i såret / såren [på ngn]*.

Idiom eller jämförelse

Den som vill använda ett idiom kan få för sig att mottagaren behöver extra påpekanden om att det uttryck som han vill använda inte ska uppfattas bokstavligt utan som en jämförelse. Därför tillgriper många ett *liksom* eller *så att såga* för att underlätta för mottagaren att tolka uttrycket.

I sådana fall har SKO:s redaktion bortsett från utvecklingen; frasen ges avskalad som ett idiom. Ett exempel som "Du förstår att i Sverige går man på *liksom* i ullstrumporna och inser inte att vi är översprungna för länge sen" bör alltså formaliseras som ett idiom: *gå på i ullstrumporna* 'fortsätta som man börjat'.

Även ett vanligt *som* kan fungera som en metaspråklig kommentar, t.ex. i *vara [som] ett rött skynke för ngn* 'vara en källa till stark irritation för ngn' som vi ger i form av ett idiom med variationen inom klammer.

Det kan också hända att ett jämförelseuttryck avkortas till ett idiom. I sådant fall bör uttrycket klassificeras och formaliseras som en jämförelse, eftersom jämförelsen är det primära uttrycket. Jämförelsen *sitta som på nålar* 'vara mycket otålig' kan t.ex. eventuellt ges med *som* inom klammer, vilket skulle visa att uttrycket kan varieras som ett idiom. Att vända en jämförelse till idiom är alltså ett sätt att skapa nya idiom.

Variation inom uttrycket

Den variation som finns inom uttrycket är av tre slag: variation på frasnivå, variation på exempelnivå och kreativ variation. Den förstnämnda bör skrivas in i den formaliserade frasen, den andra kan eventuellt registreras i exempelform. Den sistnämnda däremot ges varken på frasnivå eller exempelnivå, men den kan eventuellt kommenteras.

1. Variation på frasnivå

Många av idiomblockets fraser tillåter en mindre variation inom en viss ram. En sådan variation bör ges i den formaliserade versionen.

a) morfologisk/syntaktisk variation

Någon gång kan numerus varieras. Frasen *strö salt i såret / såren [på ngn]* 'fortsätta att angripa ngn som redan lider' – som i sin betydelse ligger nära ett talesätt – bör sålunda skrivas *[man ska inte] strö salt i såret / såren [på ngn]*.

Ordföljden kan ibland varieras. Ex.: *inte veta på vilket ben man ska stå / vilket ben man ska stå på* 'vara tveksam', även 'vara överlycklig'.

b) lexikal variation

I ett idiomatiskt uttryck kan ofta ett av de ingående orden eller flera bytas ut mot ord av ungefär samma typ. Själva kärnan i frasen är då fast, medan ord i utkanterna av uttrycket är varierbara inom en viss ram. Ofta kan verbet varieras. I frasen *lägga benen på ryggen* 'springa så fort man kan', 'fly', kan verbet *lägga* bytas ut, eventuellt också substantivet *rygg*. Frasen bör skrivas sålunda: *lägga* el. *ta benen på ryggen* el. *nacken*.

Även ett adjektiv kan varieras: *springa [omkring] som yra* el. *skrämda höns* 'vimsa omkring', eller ett substantiv: *stå med bägge fötterna* el. *benen på jorden* 'vara realist'.

c) tillägg/avkortning

Åtskilliga fraser inom idiomblocket har alltså en kärna som inte får ändras, medan orden i utkanterna tillåter en viss variation, om den inte förändrar uttryckets betydelse. Verben är som redan sagts ofta varierbara. De kan t.o.m. strykas när kärnan uppfattas som det egentliga idiomat. Ex.: [*vara*] *femte hjulet [under vagnen]* 'den överflödiga', ofta om den tredje som blir utanför i sällskap med ett par. Här kan också senare delen av uttrycket förkortas. I idiomat *sätta / ha svansen mellan benen* kan t.ex. verben strykas och ett nytt idiom bildas: *med svansen mellan benen* 'skamsen'.

Bland talesätten finns många uttryck som är relativt långa och kan tyckas onödiga att citera i sin helhet: mottagaren förstår ju ändå vad man menar. Ett flerledat ordspråk som *tala är silver, tiga är guld* citeras ofta endast delvis: *tala är silver*. Ordboken bör emellertid ge hela uttrycket men medelst klammer visa på möjligheten till avkortning. Här är man dock fortfarande kvar på talesättens område. Detsamma gäller det rumphuggna *Det är ingen ko på isen* där man saknar fortsättningen *så länge rumpen är i land*; uttrycket betyder snarast 'det är ingen fara', 'man behöver inte skynda sig'.

Ett idiom som *ro fan i land* kan tyckas väldigt speciellt med sin betydelse 'genomföra något som man börjat med fastän det blir svårt' men om man får se början blir det genast klarare: *Har man tagit fan i båten* och fortsättningen *så får man ro honom i land*.

Idiomat *helig ko* 'ngn el. ngt som ej får kritiseras' kan utgöra bas i ett nytt idiom: *slakta en helig ko / heliga kor* i t.ex. "Han är okänslig för det oväsen som uppstår när heliga kor slaktas."

En avkortning kan leda till *avidiomatisering* och åstadkomma rotation i förrådet av fasta fraser. I idiomat *smaka förbjuden frukt* 'njuta ngt som är förbjudet' kan objektet tas ut och behandlas som ett vanligt fast bildligt uttryck: *förbjuden frukt* 'förbjuden njutning'.

2. Variation på exempelnivå

En situationsbunden variation som ändrar uttryckets betydelse kan eventuellt ges på exempelnivå. En synnerligen vanlig situationsbunden variation är utvidgning med adjektivattribut. Så kan t.ex. idiomat *räta ut frågetecknen kring ngt* 'klarlägga ngt' varieras: "Nu rycker frågan fram om Sveriges förhållande till den europeiska gemenskapen. Sedan EG rätat ut sina *svåraste* frågetecken står den nära och ställs konkret."

En annan möjlighet att anpassa ett idiom till situationen är att bilda en sammensätt-

ning. I idiomet *slå i taket* 'inte komma längre' kan *taket* få en förled: "Vi riskerar att upprepa misstagen från 1980-talet då de svenska företagen slog i *kapacitetstaket*." På samma sätt får substantivet *pund* i idiomet *förvalta sitt pund* 'sköta sina tillgångar' en situationsbetingad förled: "Under de gångna krisdagarna har många av oss som är verksamma på morgontidningarna knappt trott våra ögon när vi har sett hur framförallt TV:s nyhetsredaktioner har förvaltat sitt *licens- eller reklampund*."

3. Kreativ variation

Många idiom är utgångspunkt för en kreativ skribents utflykter. Ett nytt uttryck skapas, även om man kan ana det gamla i botten. Sådana variationer ska varken anges i grundform eller exempel. Eventuellt kan man på kommentarnivå antyda möjligheterna.

Idiomat *koka soppa på en spik* 'åstadkomma ngt bra av ingenting' inbjuder till variation: "Helge Skoog är inte bara Ture Sventon i de svenska stugorna, han är också den som kokar mustig teater på olika spikar i Stockholms Stadsteaters regi sedan flera säsonger". I exemplet "Särskilt många tappade hakor återfanns på redaktionsgolven den dagen Rapport via en ekvilibristisk övergång ställde riksbankschefens värdering av vår ekonomiska situation mot uppfattningen hos ABAB-vakten i riksbankens huvudentré" känner man igen mönsteridiomet *tappa hakan* 'öppet visa sin förvåning'.

Det finns många möjligheter att variera ett idiom. Därför är det kanske inte alltid så lätt för lexikografen att avgöra vilka variationer som ska tas med i ordboken och vilka som bör anses vara tillfälliga och sorteras bort. Det kan ibland också finnas olika åsikter om vad som är ett uttrycks normalform. Eventuellt kan man undersöka sådant genom enkäter. Det bör emellertid framhållas att det aldrig är förbjudet att variera ett idiom, men användaren bör ha normalformen klar för sig. Och här kan en god ordbok vara till hjälp.

Litteratur

- Anward, Jan & Linell, Per (1976), Om lexikaliserade fraser. I: *Nysvenska studier*, Årg. 55-56, s. 77-119.
- Burger, Harald (1982), *Handbuch der Phraseologie* / von Harald Burger, Annelies Buhofer u. Ambros Sialm, Walter de Gruyter, Berlin.
- Carter, Ronald (1987), *Vocabulary*. Allen & Unwin, London.
- Fleischer, Wolfgang, *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*. VEB Bibliographisches Institut Leipzig.
- Gläser, Rosemarie (1986), *Phraseologie der englischen Sprache*. VEB Verlag Enzyklopädie Leipzig.
- Moon, Rosamunda (1992), 'There is reason in the roasting of eggs': a consideration of fix-ed expressions in native-speaker dictionaries. I: *EURALEX '92, Proceedings II*, s. 492-532
- Svensén, Bo (1987), *Handbok i lexikografi. Principer och metoder i ordboksarbetet*. Stockholm.